

ΕΙΣ ΜΗΜΗΝ

ΣΤΥΡΙΑΩΝΟΣ
ΛΑΜΠΡΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1935

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΤΩΝ
ΣΤΥΡΙΑΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Λ. της Κ.Ε.Τ.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗ
ΤΟΜΕ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. Τ

Κ. Κωνσταντίνος

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ — ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΟΥ

Ἐγεννήθη ¹ ὁ Σπυρίδων Λάμπρος εἰς τὴν Κέρκυραν τὴν 8^{ην} Ἀπριλίου 1851 ἐξ οἰκογενείας προερχομένης ἀπὸ τὰς Καλαρρύτας. Οὕτω ἡ καταγωγή του τὸν συνδέει μὲ τὴν Ἡπειρον ὅπου κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἐγεννήθησαν πλείστοι τῶν εἰς τὰ γράμματα καὶ τὴν παιδείαν εὐδοκιμησάντων, μεταξὺ τῶν ὁποίων κορυφαῖοι εἶνε οἱ Μακρῆς, Σουγδουρῆς, Ἀνθρακίτης, Ψαλίδας, Φωτιάδης, Βηλαράς καὶ οἱ Μπαλᾶνοι. Ἄλλὰ καὶ εἰς τὴν Κέρκυραν ἀνευρέθη ἐν μέσῳ τοῦ ἀνωτέρου πνευματικοῦ περιβάλλοντος, ποῦ ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπάρχῃ ἀκόμη εἰς τὴν πόλιν ὅπου ἐλειτούργησαν δύο Ἀκαδημίαι, ἐξ ὧν ἡ δευτέρα, ἡ Ἴόνιος, ἔσχε σημαντικὴν ἐπιρροήν, ἐνθα ἰδρύθη τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία, ὅπου ἔζησεν ὁ κορυφαῖος τῶν νεοελλήνων ποιητῶν καὶ ἤκμασαν οἱ Μουστοξύδαι, Ρωμανοί, Πολυλάδες, Μακροράδες καὶ ἄλλοι. Καὶ εἰς τὴν οἰκογένειάν του ὡσαύτως ὁ μικρὸς Σπυρίδων εὐρέθη ὑπὸ συνθήκας εὐνοϊκωτάτας διὰ τὴν ἐπίδοσίν του εἰς τὴν παιδείαν, καθόσον ὁ πατήρ του Παῦλος Λάμπρος (1820-1887), τοῦ ὁποίου ἦτο τριτότοκος υἱός, διεκρίνετο ἐπὶ παιδείᾳ καὶ εὐρυμαθεΐᾳ εἰδικευθεὶς ἐπιτυχῶς εἰς τὴν νομισματολογίαν, εἰς δὲ τὸν οἶκον του πολλοὶ λόγιοι ἐσύχναζον. Εἰς τὴν ἐπιμελημένην αὐτὴν ἀνατροφὴν ὄφειλε πλὴν ἄλλων καὶ τὴν ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν τεσσάρων κυρίων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Ἡ ἀξία τοῦ περιβάλλοντος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ Μιχαὴλ καὶ Ἰωάννης καὶ εἰς τὸν βίον καὶ ὡς συγγραφεῖς δὲν ἔπαυσαν ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας.

Τὰ πρῶτα γράμματα ἐδιδάχθη εἰς τὴν Κέρκυραν, τὰς δὲ γυμνασιακὰς σπουδὰς συνεπλήρωσεν εἰς τὰς Ἀθήνας ὅπου μετόκησεν ἡ οἰκογένειά του τὸ 1860. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1867 μέχρι τοῦ 1871 ἐφοίτησεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, κατόπιν δὲ (1872) μετέβη εἰς Βερολῖνον. Τὸ διδακτορικὸν δίπλωμα ἔλαβεν εἰς Λειψίαν (1873) μετὰ δὲ ταῦτα παρέμεινε μέχρι τοῦ ἔτους 1878 εἰς τὴν δύσιν σπουδάζων καὶ διεξάγων ἐκτεταμένας καὶ ἐξειδικευμένας ἐρεῦνας εἰς τὰς σπουδαιότερας συλλογὰς χειρογράφων καὶ εἰς ἀρχεῖα.

¹ Βιογραφίαι τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν ἐξῆς: Α. Σκια (Νέος Ἑλληνομνήμων τ. ΙΔ' 115-139), Δ. Σ. Μπαλάνου (Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ Β' Παράρτημα 1928 1-33, ἡ ἐκτενεστερὰ καὶ πληρεστερὰ βιογραφία, μετὰ γλαφυρότητος καὶ ἀκριβείας γραμμῆν), Antonio Rubio y Lluch (Anuari Institut d'Estudis Catalans MCMXV-XX vol. VI Part. II 858 ἔ., μετάφρασις ὑπὸ Γ. Ν. Μαυράκη Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΓ' 1922 126-931), Aug. Heisenberg (Byzantin. Zeitschr. XXIII 1920 521 καὶ Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1919 637, περίληψις ἐν Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΕ' 1921 107), Ε. Στεφάνου (Échos d'Orient XXIII 1930 73-79 ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐν ἀρχῇ τοῦ Εὐρετηρίου τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος), Στίλκωνος Κυριακίδου (Λαογραφία 1921 231), Γ. Χαριτάκη (Τὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Σ. Λ. Ἀθῆναι 1921 18), Ἀδ. Ἀδαμαντίου (Λάμπρος Σπυρίδων, ἄρθρον Μεγάλης Ἐγκυκλοπαιδείας ΙΕ' 759-760). Διὰ τὰ ἔργα του καὶ τὰ κατάλοιπα βλέπε τοὺς ὑπὸ Γ. Χαριτάκη δημοσιευθέντας καταλόγους εἰς Νέον Ἑλληνομνήμονα ΙΔ' 1920 σ. 145 ἔ.

Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα διορίσθη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ὑφηγητῆς (1878), κατόπιν ἔκτακτος (1887) καὶ τέλος τακτικὸς καθηγητῆς τῆς ἱστορίας, διατηρήσας τὴν θέσιν ταύτην μέχρι τοῦ 1917. Κατὰ τὸ ἔτος 1882 (31 Μαρτίου) διορίσθη γενικὸς ἐπιθεωρητῆς τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, παρέμεινε δὲ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν μέχρι τὴν 24^{ην} Ἀπριλίου 1885, ὅτε παρητήθη. Κατὰ τὸ 1916 διετέλεσε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀπέθανε δὲ τὴν 23^{ην} Ἰουλίου 1919.

Διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν πολυσχιδῆ καὶ σημαντικὴν δρασίαν τοῦ Σ. Λ. πρέπει νὰ τὸν γνωρίσωμεν ὡς ἐπιστημονικὸν συγγραφέα καὶ ἐρευνητὴν, ὡς ρήτορα καὶ δεξιότατον χειριστὴν τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ τέλος ὡς ἔθνικὸν ἄνδρα, καθόσον καὶ εἰς τὰς τρεῖς ταύτας κατευθύνσεις ἀνέπτυξε ἔκτακτον καὶ ἐπιτυχῆ δραστηριότητα.

Ἡ ζωὴ τοῦ Λάμπρου ὑπῆρξε συνεχῆς περίοδος ἀδιαλείπτου καὶ ἐντατικῆς ἐργασίας, τῆς ὁποίας ἐπιβλητικὸν μνημεῖον ἴσταται τὸ ἔκτενές καὶ ἐνδιαφέρον συγγραφικὸν του ἔργον. Ἡ ἐργατικότητα αὐτῆ ἐκπλήττει ἐμφανιζομένη ἐν μέσῳ περιβάλλοντος ὅπου ἦτο καὶ εἶνε σπανία. Νωχέλεια καὶ ραστώνη ἦσαν ἄγνωστα εἰς αὐτὸν καὶ κατὰ τὴν θεορμὴν τοῦ ἔτους περίοδον ἐσυνέχιζε τὴν ἐργασίαν, οἱ δὲ φίλοι αὐτοῦ τὸν ἐνθυμοῦνται προσηλωμένον εἰς τὸ γραφεῖον ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς θερινὰς, μεσημβρινὰς ἢ βραδυνὰς ὥρας. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς μεγάλης του ἐργατικότητος εἶνε ὅτι εὐρισκόμενος ἐν ἀπελάσει εἰς Σκόπελον μετέφρασεν ἐκ τῆς γερμανικῆς τὴν πεντάτομον ἱστορίαν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Jorga καὶ προσεπάθησε νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας παραμείνας ἀσυμπλήρωτον. Ἐφηβος ἔγραψε ποιήματα (τὸ πρῶτον κατὰ Μάρτιον τοῦ 1864¹), μετέφρασε δραματικὰ ἔργα καὶ ἔγραψε πρωτότυπα τοιαῦτα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἐπιτυχέστερον εἶνε «Ὁ τελευταῖος κόμισ τῶν Σαλώνων» (ἐπαίχθη τὸ 1870), ἐνωρίτατα δὲ, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1866, ἤρχισε δημοσιεύων ἐπιστημονικὰς μελέτας καὶ βιβλία ὧν ὁ ἀριθμὸς μέχρι τοῦ θανάτου του (1919) ἀνῆλθεν εἰς 479. Τούτων πλήρης κατάλογος ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν Νέον Ἑλληνομνήμονα ΙΔ' 1920 145 - 195².

Τὰ σπουδαιότερα συγγράμματά του εἶνε τὰ ἀκόλουθα: Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος 1878, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σφζόμενα τ. I - II 1879 - 80, Collection de Romans Grecs en langue vulgaire et en vers 1880, Ἱστορικὰ Μελετήματα 1884, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ «πνεῦμα τῆς ζητήσεως καὶ τῆς ἐρεῦνης, ἢ ἀνίχνευσις τῶν πηγῶν καὶ ἡ κατὰ δύναμιν διασάφησις

¹ Μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα ἐδημοσιεύθησαν εἰς περιοδικά, οὐδέποτε δμως εἰς ἰδιαίτερον τόμον. Περὶ τοῦ Σ. Λ. ὡς ποιητοῦ πρβλ. E. M. Edmond Modern Greek Poets (ἐν The Woman's World Lond. May 1888 315 - 312). Τὴν ποιητικὴν του δρασίαν ἐθεώρει ὁ ἴδιος ὡς πάρεργον «Ἐγὼ τὴν λύραν ἀνέθεσα πρὸ πολλοῦ εἰς τὴν Κλειῶ, καλύψας αὐτὴν ὑπὸ τὸν κονιορτὸν τῶν χειρογράφων. Δὲν εἶμαι λοιπὸν ποιητῆς». (Πρβλ. Ἄν ἤμουν ποιητῆς, Νέος Ἑλληνομν. XII σ. 76 ἔ.)

² Περὶ τῆς συγγραφικῆς τοῦ Λάμπρου ἱκανότητος γράφει ὁ Rubio y Luch «ὁ Σ. Λ. ὑπῆρξεν ὁ παραγωγικώτερος πάντων τῶν συγχρόνων ἐλλήνων συγγραφέων». «Ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς παρόντας χρόνους δὲν ἐγένετο γνωστὴ παρομοία διανοητικὴ ἐνεργητικότητα».

τοῦ ἀνεξετάστου», ἀφιερωθέντα εἰς τὸν πατέρα του, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος I - VI 1886 - 1908, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων I - II 1895 - 1900, συνταχθεὶς κατὰ δύο παραμονὰς αὐτοῦ εἰς τὸ ὄρος Ἄθω κατὰ τὰ ἔτη 1880 καὶ 1895, Λόγοι καὶ Ἄρθρα 1878 - 1802, ἀφιερωθέντα εἰς τὴν σύζυγόν του, Νέος Ἑλληνομνήμων¹, περιοδικὸν σύγγραμμα συντασσόμενον καὶ ἐκδιδόμενον ὑπὸ Σ. Λ. I - XXI 1904 - 1927, οἱ 8 τελευταῖοι τόμοι ἐξεδόθησαν μετὰ τὸν θάνατόν του, Μικταὶ Σελίδες 1905, Λόγοι καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Βορρᾶ 1909, Ἀργυροπούλεια 1910, Τὰ Ἐλευθέρια 1911, Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακὰ² I - II 1912. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθοῦν αἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων τῶν Μπερτολίτι, Κουρτίου, Λαγκλουὰ καὶ Σενιομπός, Θόμψωνος, Γρηγοροβίου, Μίλλερ, Σλουμπερζὲ πλουτισθεῖσα διὰ πολλῶν καὶ ἐνίοτε σημαντικῶν προσθηκῶν καὶ συμπληρώσεων³.

Κατὰ τὸ ἔτος 1908 ἐξέφραζεν ὁ Λάμπρος τὸν φόβον ὅτι τὰ παρ' αὐτοῦ ἐκδιδόμενα Παλαιολογία «καταδικάζονται νὰ μείνουν ἀνέκδοτα, ἀποβαινόντων ἀτελεσφόρων τοσοῦτων πολυετῶν μόχθων περὶ αὐτό, αἰτῶν τὸ πέρασ καὶ ἐν προβαίνουσῃ ἤδη ἡλικίᾳ, ἣτις δὲν δικαιοῦται ν' ἀναμένῃ». Ἡ πρόρρησις του αὕτη ἐπραγματοποιήθη, διότι δὲν κατώρθωσε νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον του οὔτε νὰ χρησιμοποίησῃ τὸ πλούσιον ὑλικὸν ὅπερ εἶχε συλλέξει. Ἐπὶ μίαν τεσσαρακονταετιᾶν ἐπεσκέπτετο βιβλιοθήκας καὶ ἀρχεῖα (96 τὸν ἀριθμόν!), οὐδεὶς δὲ κάλλιον αὐτοῦ ἐγνώριζε τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐν σχέσει μὲ τὴν βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν ἱστορίαν, εἰς αὐτὸν οἱ λαμπροὶ κώδικες τοῦ μικρογραμμάτου ρυθμοῦ τοῦ ἐννάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος καὶ αἱ δυσανάγνωστοι σελίδες τῆς ἐπισεσυρμένης γραφῆς εἶχον ἐμπιστευθῆ τοὺς κεκρυμμένους τῶν θησαυρούς. Ἀποθνήσκων κατέλιπε ὄγκον μέγαν ἀνεκδότου ὕλης, ἡ δὲ ἀφοσιωμένη καὶ ἰδεολόγος σύζυγός του ἀφιερώθη εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ ἐκδοσὴν τῆς. Τὰ κατάλοιπα κατέταξα κατὰ τὸν χεῖμῶνα 1919 - 20 εἰς ὑπερτριακοσίους φακέλους συντάξας καὶ τὸν κατάλογον αὐτῶν⁴. Ἡ ἀείμνηστος Ἄννα Σπυρίδωνος Λάμπρου ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ μὲ εὐχαριστήσῃ διὰ τὴν

¹ Περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν ὁ καθηγητὴς κ. Κ. Ἄμαντος: «Θὰ ἦρκουν καὶ μόνον οἱ εἴκοσι καὶ εἰς τόμοι τοῦ Ν. Ἑλληνομνήμωνος διὰ νὰ δαίξουν τὸ χαλκέντερον τοῦ Λάμπρου, ὅστις ὑπῆρξεν ἐκ τῶν δημιουργικωτάτων ἱστορικῶν, διότι συνέδεε μεθοδικότητα καὶ ἀκάματον ἐργατικότητα. Τὰ ἄπειρα ἱστορικὰ κείμενα τὰ δημοσιευθέντα εἰς τοὺς τόμους τοῦ Ν. Ἑλληνομνήμωνος θὰ μείνουν μνημεῖον παντοεινὸν τῆς πολυμεροῦς ἐργασίας τοῦ Λάμπρου» (Ἑλληνικά I 1928 221).

² Βιβλιοκρισία W. Miller ἐν English Historical Review 1924 296 - 297.

³ Τὸ ἔργον τοῦ Λάμπρου ἐξετιμήθη πολλαπλῶς, ἐνδεικτικῶς δὲ ἀναφέρω ὅτι κατὰ τὸ 1901 ἔλαβε βραβεῖον 1600 μάρκων παρὰ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου, τὸ 1903 ἕτερον 1200 μάρκων παρὰ τῆς αὐτῆς, τὸ 1906 ἕτερον 1000 μάρκων παρὰ τῆς αὐτῆς Ἀκαδημίας, τὸ 1908 τὸ Ζάππειον βραβεῖον παρὰ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τὸ 1915 βραβεῖον δισχιλίων δραχμῶν ἐκ τοῦ Οἰκονομείου κληροδοτήματος. Συγγράμματα αὐτοῦ ἐξεδόθησαν δυνάμει τοῦ Πανεπιστημίου Κανταβρυγίας καὶ τῆς Ἀκαδημίας Βερολίνου.

⁴ Γ. Χαριτάκη Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα Ν. Ἑλληνομνήμων XIV 1920 σ. 196 - 248. Τοῦ αὐτοῦ Τὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου 1921 σ. 18 8ον.

ἐργασίαν μου αὐτήν, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐγὼ τῆς χρεωστῶ πάντοτε χάριν, διότι μοῦ ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἔλθω εἰς στενὴν σχέσιν μὲ τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν ἐκλεκτοῦ ἐρευνητοῦ, ἐξ ἧς καὶ ἐδιδάχθην, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴν ἀπεκόμισα ἀπολαυσιν. Χρόνια παρῆλθον ἔκτοτε καὶ ἐκ τῆς ἀσχολίας ἐκείνης ἀναμνήσεις παραμένουν πάντοτε ζωηραὶ καὶ προσφιλεῖς.

Πρὸς ἔκδοσιν τῶν καταλοίπων συνέστη κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1921 ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βασιλόπαιδος Νικολάου καὶ γενικὸν γραμματέα τὸν γράφοντα, εἰς τὴν ὁποίαν συμμετέσχον ἐπίλεκτοι ἐπιστήμονες, ὡς οἱ Γ. Στρέϊτ, Α. Σκιᾶς, Ν. Ἐξαρχόπουλος, Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Κ. Δυοβουνιώτης καὶ Δημ. Μπαλᾶνος. Ἐκ τῶν ἀνεκδότων ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τοῦδε τὰ ἑξῆς: Βραχέα Χρονικά ἐπιμελεῖα Κωνστ. Γ. Ἀμάντου Ἀθ. 1932, (ΙΘ' + 112 4^{ον}), Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων¹ ἐπιμελεῖα Γ. Σωτηρίου καὶ Α. Ξυγγοπούλου Ἀθ. 1930 (28 + 97 πίνακες 4^{ον}), Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ² τόμοι Γ' καὶ Δ' ἐπιμελεῖα Ι. Κ. Βογιατζίδη Ἀθ. 1926 - 9, πλεῖσται δὲ μελέται ἐκ τῶν καταλοίπων ἐδημοσιεύθησαν εἰς τοὺς ὀκτῶ τελευταίους τόμους τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος, ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἐξεδόθη τῇ ἐπιμελείᾳ μου, οἱ δὲ λοιποὶ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου. Ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐξεδόθη καὶ Εὐρετήριον τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος³ (Ἀθ. 1930 ιη' + 605 8^{ον}). Ἀνέκδοτα παραμένουν ὀλίγα κείμενα καὶ ἡ ἀσυμπλήρωτος δυστυχῶς συγγραφὴ «Αἱ ἱστορικαὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι», τὴν ὁποίαν «πατρικὴν ἀποτείνων ὀφειλὴν, θεωρεῖ καθῆκόν του ν' ἀφιερῶσιν εἰς τὴν θυγατέρα του Λίαν, τὴν τρυφεράν καὶ παρήγορον συνοδὸν τοῦ πρεσβύτου πατρὸς ἐν ταῖς πικραῖς ἡμέραις ἀδίκου ἔξορίας, τὴν γλυκεῖαν σύντροφον ἐκείνην, ἣτις παρηκολούθει μετ' ἀγάπης τὰς πρῶτας του ἐμπνεύσεις καὶ ἀποπείρας, χύνουσα τὸ βάλαμον καὶ τὸ μεΐδιον τῆς στοργῆς αὐτῆς εἰς τὰς σποράδας σελίδας τοῦ ἐξωστρακισμένου, ὅσαι ἠδυνήθησαν νὰ ἐξέλθωσιν ἐκ τοῦ καλάμου αὐτοῦ ἤδη ἐπὶ τῆς ἀξένου ἐκείνης γωνίας⁴ τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος».

Ἡ προσοχὴ τοῦ Λάμπρου ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ του σταδίου ἐστράφη πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς πηγῆς, καὶ ὡς ἱστοριοδίφης κατέχει τὴν πρῶτην θέσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, ἣτις καταλέγει εἰς τὰς τάξεις τῆς ἐκλεκτοῦς ἐρευνητᾶς ὡς τοὺς Μουστοξύδη, Φιλήμονα, Σάθαν, Πασπάτην, Βλαστόν, Ζερλέντην κλπ., πρωτεύουσαν δὲ ὡσαύτως κατέχει θέσιν μεταξὺ τῶν ἀλλοδαπῶν, ἐφάμιλλος τῶν Χόπφ, Γρηγοροβίου, Κρούμβαχερ. Πρῶτος αὐτὸς εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς παλαιογραφικὰς ἐρεῦνας⁵ περιγράψας καὶ

¹ Βιβλιοκρισίαι ἐν Byzantinische Zeitschrift 1932 229 - 30.

² Βιβλιοκρισίαι ἐν Byzantinische Zeitschrift 1928 115 - 132, Échos d'Orient 1928 470 - 5, 1931 120 - 3, Journal of Hellenic Studies 1930 363, Θεολογία 1923 128 - 135, Νέα Σιῶν 1925 306 - 313.

³ Βιβλιοκρισίαι ἐν Byzantinische Zeitschrift 1931 184 - 5, 175 - 6.

⁴ Αἱ γραμμαὶ αὐταὶ ἐγράφησαν ἐν Σκοπέλῳ 26 Σεπτ. 1918.

⁵ Ἄμα διωρίσθη ὑφηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (Μάρτιος 1878) ἤρχισεν ἀμέσως ἀπὸ τοῦ ἐπομένου Ὀκτωβρίου διδάσκων «Ἀρχαὶ Ἑλληνικῆς Γραφογνωσίας» μάθημα ὅπερ αὐτὸς εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

καταλογογραφήσας μέγαν ἀριθμὸν χειρογράφων, ἰδίᾳ δὲ τὰ φυλαττόμενα εἰς τὰς ἀγιορειτικὰς βιβλιοθήκας. Διεξεῖγε ταυτοχρόνως ἐρεῦνας περὶ μεγάλου ἀριθμοῦ πραγματειῶν, σημειῶνων ὅτι αἱ παρ' αὐτοῦ ἐρευνώμεναι βιβλιοθήκαι καὶ τὰ ἀρχεῖα περιεῖχον ἀνέκδοτον ἢ μὴ πλήρως μελετηθέν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντων κειμένων εἶνε μέγας, περιλαμβάνων τοιαῦτα ἐξ ὅλων τῶν ἐποχῶν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου καὶ ἐξ ὅλων τῶν εἰδῶν αὐτοῦ.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἱστοριοδιφίαν ἐπεδόθη ὁ Λάμπρος καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν συνθετικῶν ἱστορικῶν ἔργων, ὧν τὸ σπουδαιότατον εἶνε ἡ πολύτομος Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἣτις τοποθετεῖ τὸν συγγραφέα αὐτῆς μεταξὺ τῆς εὐγενοῦς πλειάδος τῶν ἐπιφανῶν νεοελλήνων ἱστορικῶν, μεταξὺ τῶν Κούμα, Ζαμπελίου, Τρικούπη καὶ Παπαρρηγοπούλου.

Ὡς συγγραφεὺς ὁ Λάμπρος ὑπῆρξε δεξιότατος χειριστὴς τῆς καθαρειούσης, τὰ δὲ συγγράμματά του διακρίνει ἀνυπέβλητος γλαφυρότης καὶ κομψότης, μέγας πλοῦτος λέξεων καὶ ἐκφράσεων. Μὲ χαρακτηριστικὸν ὀρθολογισμὸν ἀπέφυγε νὰ λάβῃ ἄκραν στάσιν εἰς τὸν ἀγῶνα μεταξὺ καθαρειουσιάνων καὶ μαλλιαρῶν, καίτοι δὲ ἔγραφε τὴν καθαρειούσαν, ἀντελαμβάνετο πλήρως ὅτι ἡ γραφομένη εἶνε προωρισμένη νὰ ἐξελισσεται, ἀπέβλεπε δὲ κυρίως εἰς τὴν φιλόκαλον αὐτῆς διαμόρφωσιν, ὅπερ καὶ ὁ ἴδιος ἐμπράκτως ἐφήρμοσε.

Ἀνυπέβλητος ὑπῆρξεν ὁ Λάμπρος ὡς ρήτωρ, τόσον εἰς τὰς πανεπιστημιακὰς του παραδόσεις, εἰς τὰς ὁποίας προσήρχοντο καὶ ἄλλοι πλὴν τῶν φοιτητῶν τῆς φιλολογίας ἀκροαταί, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἄλλας πολυαρίθμους περιστάσεις καθ' ὅσας ἠγόρευε, διότι ἐνόσω ἔζη αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ ἠδυεπής, λιγύς Ἑλλήνων ἀγορητής, τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέειν αὐδὴ. Θεωρῶν καθῆκον νὰ συντελῇ εἰς τὴν εὐρυτέραν διάδοσιν τῶν πορισμάτων τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης οὐδέποτε ἠρνήθη, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, νὰ λάβῃ τὸν λόγον «πρὸς πανηγυρισμὸν ἐθνικῶν ἀμφιετηρίδων, πρὸς ἐξύμνησιν τῶν ἀθλῶν ἢ θρηνωδίαν τῶν συμφορῶν τοῦ ἔθνους ἢ ὁσάκις ὁ τύπος ἠθέλησε νὰ τοῦ ἀναθέσῃ τὴν ἐξιστόρησιν ἐπεισοδίων τῆς πατρῴου ἱστορίας ἐν ἡμέραις μνημοσύνοις μεγάλων ἐθνικῶν συμβάντων». Ἐγραφε καὶ ὠμίλει ὁσάκις «παρίστατο ἀνάγκη ἐπικαίρων λόγων ἢ ἀρθρῶν, προκαλουμένων ὑπὸ τῆς ἐπιβαλλομένης παρακολουθήσεως τῆς παρ' ἡμῖν ἐκπαιδευτικῆς, λογοτεχνικῆς ἢ κοινωνικῆς κινήσεως εἴτε καθ' ἑαυτὴν εἴτε συσχετιζομένης πρὸς τὴν παράλληλον ἐν τῇ ἐσπερίᾳ δρᾶσιν καὶ πρόοδον». Ἀπὸ τοῦ 1867 ἕως τὸ 1915 ἔκαμεν εἰς τὸν Σύλλογον Παρνασσῶν περὶ τὰς 188 διαλέξεις καὶ ἀνακοινώσεις εἰς τὸ φιλολογικὸν τμήμα. Αἱ διαλέξεις αὗται, ἱστορικοῦ κυρίως περιεχομένου, συνεκέντρωναν πυκνὰ ἀκροατήρια εἰς τὰ ὁποῖα μὲ εὐγλωττίαν καὶ ἐνθουσιασμὸν διεδίδετο ἡ γνῶσις τῆς ἱστορίας μας. Καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον κάλλιστα ἀρμόζουν ὅσα εἶπε περὶ τῶν διαλέξεων τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου «Ἐτριζεν αὐτόχρημα τὸ ἔδαφος τῶν αἰθουσῶν τοῦ Παρνασσοῦ, ὅτε ἠγγέλλετο ὅτι τὸν λόγον εἶχεν ὁ ἱστορικὸς τοῦ ἔθνους. Οἱ φθόγγοι αὐτοῦ... ἐθέρμαινον καὶ ἐπάλλοντο καὶ συνεκίνουν, ὅτε παρ-

στατο μυσταγωγός του παρελθόντος και διηγείτο μακρῶν του ἔθνους αἰῶνων τὰς νίκας καὶ τὰ μαρτύρια ¹ ».

Εἰς τὸ Πατεπιστήμιον, εἰς τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον Παρνασσόν, εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς σχολὰς, εἰς συνέδρια, εἰς συλλόγους, εἰς κηδεῖας, εἰς ἔθνικὰς ἐορτὰς καὶ εἰς ἔθνικὰ μνημόσυνα ὠμίλει περὶ παντοίων ζητημάτων, πάντοτε ὅμως μὲ κύριον σκοπὸν τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος. Ὑπῆρξε πραγματικῶς ὁ ἔθνικός μας ρήτωρ.

Ἄλλὰ ἡ περὶ τοῦ Λάμπρου κρίσις καὶ ἄδικος καὶ ἀνεπαρκῆς θὰ ἦτο, ἐὰν περιορίζετο εἰς ἐκτίμησιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ του μόνον ἔργου καὶ δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν εὐρυτάτην του ἔθνικὴν καὶ κοινωνικὴν δρασίαν. Εὐστροφος, εὐπροσῆγορος καὶ λεπτός, παρὰ τὴν μεγάλην του ἐπιστημονικὴν ἀπασχόλησιν δὲν ἔζησε ἀπομεμονωμένος, ἀλλὰ τοῦναντίον ἦτο κοινωνικώτατος περιβαλλόμενος ὑπὸ τῆς ἐκτιμήσεως καὶ φιλίας γνωστῶν καὶ οἰκείων. Ἡ εὐκολία μεθ' ἧς ἔγραφε καὶ ὠμίλει ἔκαμεν ὥστε νὰ μὴ ἀρνῆται τὴν αἰτουμένην συμβουλήν του εἰς πᾶσαν εὐγενῆ καὶ ἀνωτέραν πατριωτικὴν, ἐπιστημονικὴν ἢ αἰσθητικὴν προσπάθειαν. Τὸ πεδίον δὲ ὅπου ἔδρασεν ἐνεργότατα ὑπῆρξε τὸ ἔθνικὸν καὶ πατριωτικόν, συμμετασχὼν εἰς πᾶσαν προσπάθειαν ἀναστηλώσεως τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος καὶ ἀνασυντάξεως ἔθνικῶν δυνάμεων καὶ φρονήματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν ἀτυχῆ ἀλλὰ καὶ ἀνόητον πόλεμον τοῦ 1897 ἔχρηζε ἐνισχύσεως. Εἰς τὰ ἐπόμενα ἀναφέρονται τὰ οὐσιαστικώτατα σημεῖα τῆς γενικῆς ταύτης δράσεως τοῦ Λάμπρου.

Οἱ ἀδελφοὶ Μιχαὴλ καὶ Σπυρίδων ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 1862 νὰ δημοσιεύουν περιοδικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Παρνασσός» (τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος τόμος εἶνε χειρόγραφος), ἀπὸ δὲ τοῦ 1865 μετὰ τῶν δύο ἄλλων ἀδελφῶν ἴδρυσαν μετ' ἄλλων τινῶν φίλων «ἀποφεύγοντες τὴν κακοσχολίαν καὶ τὴν κοινὴν παρ' ἡμῖν πολιτικὴν ἀργολογίαν» τὸν «Φιλολογικὸν Σύλλογον Παρνασσόν ²», ὅστις ἐκαλεῖτο νὰ ὑπηρετήσῃ ὑψηλοτάτους σκοποὺς «τὴν ἀβίαστον προαγωγὴν τῶν γραμμάτων, ἀληθῆ εἰς ἀπάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις ἐξικνουμένην διάδοσιν τῆς παιδείας, τὴν ἐλευθέραν τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ χρήματος συνανάμιξιν, τὴν προοδευτικὴν τῶν ἡθῶν ἐπιλέπτυνσιν, μόρφωσιν καὶ ἀναμόρφωσιν . . . τὴν πρὸς τὴν μεγάλην ἔθνικὴν ἀποκατάστασιν προπαρασκευήν, ἣτις δὲν εἶνε ἔργον τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ τῶν ἀτόμων, τὴν ἡσυχον καὶ ἀθόρυβον, ἀλλὰ μεμελετημένην καὶ σκόπιμον μεταλαμπάδευσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἔθνικὴ πάλῃ τῶν φυλῶν πολλάκις ἐκδηλοῦται διὰ τοῦ ὑπὲρ τῆς γλώσσης καὶ παιδείας ἀγῶνος ³». Ἐπραγματοποίησε δὲ τὴν ἀποστολήν του διὰ τῶν συζητήσεων τῶν τεσσάρων αὐτοῦ τμημάτων, διὰ διαλέξεων καὶ διὰ τῆς συντηρήσεως σχολῆς ἀπόρων παιδῶν, ἣτις εἶνε ἐν ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα ἰδρύματα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, καὶ ἐξ ἧς πλέον

¹ Λόγοι καὶ Ἄρθρα 277.

² Πρὸβλ. Πανδώρα ΙΘ 1868 - 9, 421 - 3, Σ. Λάμπρου Λόγοι καὶ Ἄρθρα 1902 266 - 282, ἄρθρον «Παρνασσός» εἰς Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαίδειαν τ. ΙΘ σ. 736.

³ Λόγοι καὶ Ἄρθρα 266 - 7.

τῶν 40 χιλιάδων μαθητῶν ἀπεφοίτησαν. Τὸν Σύλλογον ἐξεπροσώπευσεν ὁ Λάμπρος εἰς τὰς ἐν Νεαπόλει ἐορτὰς ἐπὶ τῇ ἀμφιετηρίδι τῆς καταστροφῆς τῆς Πομπηίας (1879), εἰς τὰ ἐν Ὀλυμπία ἀποκαλυπτήρια τοῦ Κουρτίου (1895) καὶ εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ Σολωμοῦ ἐν Ζακύνθῳ (1902).

Ἐπῆρξεν ἐκ τῶν ἰδρυτῶν καὶ πρωτεργατῶν τῆς κατὰ τὸ 1882 ἰδρυθείσης Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, ἣτις διὰ τοῦ μουσείου, τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ δελτίου αὐτῆς οὐκ ὀλίγον συνέτειγεν εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς ἱστορίας μας καὶ τὴν διάσωσιν τῶν μνημείων τοῦ ἔθνικοῦ βίου, διετέλεσε δὲ ἐπὶ μακρὰ ἔτη διευθυντὴς τοῦ ἀρχείου αὐτῆς.

Ἐπρωτοστάτησε πάντοτε εἰς τὴν ἀθλητικὴν τῆς χώρας κίνησιν, διατελέσας γενικὸς γραμματεὺς τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων ἀπὸ τῆς 6 Μαΐου 1901 μέχρι τοῦ 1918 καὶ πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλληνικῶν Ἀθλητικῶν καὶ Γυμναστικῶν Συλλόγων ἀπὸ τῆς συστάσεως, 1897, μέχρι τοῦ 1906, λαβὼν ἐνεργότατον μέρος εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 1896 καὶ 1906 καὶ μεταβὰς εἰς Αἴγυπτον χάριν τῶν Παναγιυπτιακῶν Ἀγῶνων (1910).

Ἐλαβε μέρος εἰς τὸ συνέδριον τῶν Ἀνατολιστῶν ἐν Ρώμῃ (1899), διετέλεσε γραμματεὺς τῆς διὰ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἐπιτροπῆς (1901), ἔλαβε μέρος εἰς τὸ Πανελλήνιον ἱατρικὸν συνέδριον (6 - 11 Μαΐου 1901), εἰς τὸ συνέδριον τῶν Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν ἐν Ρώμῃ (1903), εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις διεθνὲς Ἀρχαιολογικὸν συνέδριον (1904) οὗ καὶ συμμετέσχεν ἐνεργῶς ὡς γραμματεὺς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς, εἰς τὸ ἐν Βερολίνῳ Ἱστορικὸν συνέδριον καὶ εἰς τὸ τῶν Ἀνατολιστῶν ἐν Κοπεγχάγῃ (1908), ἀπὸ τοῦ 1908 ἐ χρημάτισε πρόεδρος τοῦ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, τὸ δὲ 1909 ἐξελέγη μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἑλληνικῶν Τοπωνυμιῶν καὶ συμμετέσχεν εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν συνέδριον Καΐρου, ὡσαύτως εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ἰδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου (1910), εἰς τὴν ἐν Ρώμῃ Διεθνῆ Ἐκθεσιν (1911) ὀργανώσας καὶ τὴν ἐκθεσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ καταρτισθείσης συλλογῆς ἀντιγράφων τῶν εἰκόνων τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, εἰς τὸ ἐν Δρέσδῃ διεθνὲς συνέδριον Ὑγιεινῆς (1911), ἐπρωτοστάτησεν ὡς πρῦτανις εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς 75ετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1912) μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ὁποίων ἐτιμήθη διὰ προτομῆς ἦν τοῦ προσέφερον οἱ συνάδελφοί του καθηγηταί, ἔλαβεν ἐνεργότατον μέρος εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις συνέδριον τῶν Ἀνατολιστῶν ὡς γενικὸς γραμματεὺς αὐτοῦ (1912), συμμετέσχεν εἰς τὰ ἐν Ρώμῃ διεθνῆ συνέδρια Ἀρχαιολογικὸν καὶ τῆς Ἱστορίας τῆς τέχνης (1912) συμπεριληφθεὶς ἕκτοτε εἰς τὴν διεθνῆ μόνιμον Ἐπιτροπὴν τῆς Ἱστορίας τῆς τέχνης, εἰς τὸ ἐν Κερκύρα Πανιώνιον συνέδριον (1914), ἐξελέγη ἀντιπρόεδρος τοῦ ἐν Ἀθήναις ἰδρυθέντος Βυζαντινοῦ Μουσείου (1915). Δις δέ, κατὰ τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἔτη 1904 - 5 καὶ 1911 - 12, διετέλεσε πρῦτανις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐνεργῶν μελῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἐταιρείας, ἣτις κατὰ πρῶτον ἰδρύθη τὸ 1894 καὶ ἔπειτα ἐπὶ εὐρυτέρων βάσεων κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1895 καὶ ἣς σκοπὸς ἦτο ἐνῆ ἀναπτύξη καὶ ἐνώση πρὸς ἐνιαίαν κατεύθυνσιν καὶ πειθαρχικὴν ἐργασίαν τὰς δυνάμεις τὰς ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει, τοῦ δουλεύοντος

γένους και τοῦ ἀπάνταχοῦ τῆς γῆς ἐγκατεσπαρμένου ἀποικιακοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐπὶ τῷ θεμελιώδει σκοπῷ ἀκαταπονήτου ἐργασίας πρὸς τὴν ἀντὶ πάσης θυσίας ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων ἀδελφῶν». Μετὰ ἰδιαίζοντος ἐνθουσιασμοῦ εἰργάσθη ὁ Λάμπρος διὰ τὴν Ἑπειρον, ἐξ ἧς εἶλκεν ὡς ἐλέχθη τὸ γένος, διατελέσας πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ἑπειρωτῶν (1907), ἀποσταλὴς ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἰς Ἰταλίαν ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν ἑλληνικότητα τῆς ὅλης Ἑπείρου.

Ὡς πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου εἰσηγήθη τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀπὸ 25 Μαρτίου 1917 Νομοθετικοῦ Διατάγματος¹ δι' οὗ ἰδρύθη ἐπιτροπὴ πρὸς ἐορτασμὸν τῆς ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἐπαναστάσεως μὲ πρόεδρον τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνον καὶ γεν. γραμματέα τὸν Σπυρ. Λάμπρον, διέγραψε δὲ ταυτοχρόνως τὸ πρόγραμμα τῆς δράσεως τῆς ἐπιτροπῆς².

Ἡ εὐρύτερα του κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ δραῖσις διεπνέετο ὑπὸ τοῦ «θαυμασμοῦ πρὸς τὰς μεγαλοπραγίας τοῦ ἔθνους ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς ἐργάτας τῆς ἐθνικῆς δόξης, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς πεποιθήσεως περὶ τῶν ὑποχρεώσεων ἃς ὀφείλει νὰ ἀρυσθῇ τὸ ἔθνος ἐκ τῶν διδασμάτων ἐκείνων τῆς πατρίου ἱστορίας». «Τὸ παρὸν ἀνυψούμενον διὰ τοῦ παρελθόντος, τὸ μέλλον προδιαγραφόμενον καὶ προπαρασκευαζόμενον ὑπὸ παρόντος στηριζομένου ἐπὶ τοῦ καθήκοντος» αὕτη ἦτο ἡ κατευθυντήριος τῶν πράξεων του ἀρχῆ. Εἰς αὐτὴν ὑπέκρινε τὴν βασιλικὴν πρόσκλησιν ὅπως ὡς Πρωθυπουργὸς ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα ὑπὲρ ἧς τόσα εἶχε κοπιάσει. Ἡ Ἑλλὰς διήρχετο τότε ἡμέρας ἐξόχως δυσχερεῖς, ὑφίστατο τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων τοῦ μεγάλου πολέμου καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐπιθυμίας τῶν δυνάμεων τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως ὅπως ταχθῇ ἐνεργῶς εἰς τὸ πλευρόν των καὶ κηρύξῃ τὸν πόλεμον κατὰ τῶν κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ κατάστασις τῆς χώρας παρουσιάζετο ἀξιοθρήνητος, τὸ ἔθνος εἶχε διχασθῇ κατόπιν τοῦ κινήματος τῆς Θεσσαλονίκης (Σεπτ. 1916), ἡ διχόνοια, ὀφειλομένη εἰς τὴν ὀξύτητα μεθ' ἧς ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὑπεστήριξε τὴν ἄμεσον ὑπὲρ τῆς Ἀντάντ ἔξοδον, συκοφαντῶν ταυτοχρόνως πάντας τοὺς ἀντιφρονοῦντας καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα ὡς ἐνεργοῦντας ὑπὲρ τῆς Γερμανίας καὶ προδίδοντας τοὺς συμμάχους, εἶχε φθάσει εἰς τὸ ἀπροχώρητον. Αἱ ἐπεμβάσεις τῶν ξένων ὀλονέν ηῤῥξανον, ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους τοῦ 1915 αἱ δυνάμεις τῆς Ἀντάντ ἐτήρουν αὐτόχρομα ἐχθρικὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος στάσιν. Ὑπὸ τὰς κρισιμωτάτας ταύτας περιστάσεις, μετὰ τὰς παραιτήσεις τῶν βραχυβίων κυβερνήσεων Ζαῖμη (ἀπὸ 21 Ἰουλίου 1916) καὶ Καλογεροπούλου (ἀπὸ 3 Σεπτ. 1916), ὁ Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐνεπιστεύθη τὴν 27^{ην} Σεπτεμβρίου 1916 τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας εἰς τὸν Σπυρ. Λάμπρον, ὅστις ὡς πρωθυπουργὸς ἐσχημάτισεν ἄχρον κυβέρνησιν, διατηρήσας δι' ἑαυτὸν τὸ χαρτοφυλάκιον τῆς Παιδείας. Ὁ Λάμπρος ἀπεδέχθη τὴν ὑψηλὴν ταύτην ἐντολὴν καὶ τὸ χαλεπώτατον ἔργον, πιστὸς εἰς τὰς ἀρχάς του καὶ ἑαυτὸν, θεωρῶν ὅτι τίποτε δὲν δικαιούται τις νὰ ἀρνηθῇ ὅταν καλῆται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος.

¹ Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΓ' 1917 484 - 7.

² Τιμὴ δι' ἐμὲ ὑπῆρξεν ὅτι διετέλεσα ἀργότερον (1920 - 22) γενικὸς γραμματεὺς τῆς αὐτῆς ἐπιτροπῆς μὲ πρόεδρον τὸν βασιλόπαιδα Νικόλαον.

Ἄμεσως μετὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς νέας κυβερνήσεως αἱ παρεμβάσεις τῆς Συνεννοήσεως ἐγένοντο πιστικώτεραι καὶ ἐριστικώτεραι. Κατέπλευσεν εἰς τὸ Κερασί- νιον γαλλικὸς στόλος ὑπὸ τὸν Φουρνέ, ἐζητήθη ὁ ἀφοπλισμὸς τῆς χώρας, τὴν δὲ 18^{ην} Νοεμβρίου 1916 ἐπεχειρήθη ἀπόβασις συμμαχικῶν στρατευμάτων πρὸς πραγματοποίη- σιν τοῦ ἀφοπλισμοῦ. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἐπροκάλεσε τὴν σφοδροτάτην ἐξέγερσιν τῆς κοι- νῆς γνώμης, ἰδιῶται δὲ καὶ τμήματα στρατοῦ προέβαλον ἀντίστασιν, ἣν ἡ κυβέρνησις ἦτο ἀνίσχυρος νὰ ἐμποδίσῃ καὶ ἥτις κατέληξεν εἰς αἱματηρὰν συμπλοκὴν. Γαλλικὸν θωρηκτὸν ἐβομβάρδισε τὰς Ἀθήνας, ὁ δὲ γάλλος ναύαρχος περικυκλωθεὶς εἰς τὸ Ζάπ- πειον μέγαρον ἐπέστρεψεν εἰς τὰ πλοῖα του φρουρούμενος ὑπὸ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀντίστασις ὑπῆρξεν ἐκδήλωσις διαμαρτυρίας λαοῦ ὅστις εἶχε τὸ αἶσθημα ὅτι ἠδικεῖτο καὶ κατεδυναστεύετο, ἐστρέφεται δὲ ὄχι τόσον κατὰ τῶν ξένων ἀλλὰ κατὰ τῶν ἑλλήνων ἐκείνων οἵτινες παρασυρόμενοι ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ πάθους ἐγαυρίων βλέποντες νὰ ἐξευτελίζονται τὸ «Κράτος τῶν Ἀθηναίων (!)». Ἀπὸ τῆς 28^{ης} Νοεμβρίου 1916 ἐπε- βλήθη αὐστηρὸς ἀποκλεισμὸς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ θαλάσσης, ὅστις ἐπὶ μακροὺς μῆνας παραταθεὶς, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα μεγίστην ἔλλειψιν εἰδῶν διατροφῆς καὶ ἰδίᾳ σιτηρῶν. Ἡ Ἑλλὰς ἠναγκάσθη νὰ παράσχῃ ταπεινωτικὴν ἱκανοποίησιν εἰς τοὺς συμμάχους, ἡ ἑλληνικὴ σημαία τὴν 16 Ἰανουαρίου 1917 ὑπεκλίθη πρὸ τῶν σημαιῶν τῶν Δυνάμεων εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ζαπείου πλατεῖαν, ὁ στρατὸς μετεφέρθη εἰς τὴν Πελο- πόννησον, τέλος δὲ ἠξιώθη ἡ παραίτησις τῆς κυβερνήσεως ἥτις καὶ ἐπραγματο- ποιήθη τὴν 21 Ἀπριλίου 1917.

Αἱ προσπάθειαι τοῦ ὅπως ἐξομαλύνῃ τὰς σχέσεις τῆς πατρίδος του μετὰ τῶν δυνά- μεων τῆς Συνεννοήσεως εἶχον ἀποτύχει, εἶχεν ὁμως τηρήσει πάντοτε σταθερὰν καὶ ἀξιο- πρεπῆ στάσιν, οὐδεὶς δὲ δύναται νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν καλὴν πίστιν καὶ τὴν φιλοπα- τριαν ὑφ' ἧς διεπνέετο. Ἐν τούτοις ταῦτα ἐτέθησαν ἐν ἀμφιβόλῳ ὑπὸ εἰδικοῦ δικαστηρίου τὸ ὁποῖον ἀπήγγειλε κατ' αὐτοῦ ἀδικωτάτην καὶ ἀστήρικτον κατηγορίαν διὰ πολιτικὰ ἀδικήματα καὶ διέταξε τὴν κατάσχασιν τῆς περιουσίας του (ἀπόφασις 15 Νοεμβρίου 1917). Τὴν 22^{αν} Ἰανουαρίου 1918 ἐξωρίσθη εἰς Ὑδραν καὶ τὴν 1^{ην} Φεβρουαρίου 1918 εἰς Σκόπελον ὅπου παρέμεινε μέχρι τῆς ἐπανόδου του εἰς Κηφισίαν τὴν 20 Μαρτίου 1919 ἔνθα διετέλει ὑπὸ αὐστηρὰν ἀστυνομικὴν ἐπιτήρησιν. Κατὰ τὴν δια- μονὴν του εἰς Σκόπελον, καὶ κατόπιν τῶν κακώσεων καὶ στενοχωριῶν, προσεβλήθη ἐκ νεφρίτιδος ἐξ ἧς ἀπέθανε τὴν 23^{ην} Ἰουλίου 1919 εἰς ἡλικίαν 68 ἐτῶν. Τὴν ἐπο- μένην ἐγένετο πάνδημος ἡ κηδεῖα του εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ δὲ πρωτοφανὴς συρροὴ τοῦ κόσμου ἀπετέλει ἐκδήλωσιν τῆς διαμαρτυρίας τοῦ λαοῦ διὰ τὰ κατ' αὐτοῦ μέτρα καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν τιμῆς, ὅπως ἐπίσης ἐκδήλωσιν μικροπρεπείας ἐκ μέρους τοῦ τότε κυβερνῶντος ἀπετέλεσε τὸ γεγονός ὅτι τὸ κράτος οὐδεμίαν πρὸς ἄνδρα τόσα ὑπὲρ πατρίδος μοχθήσαντα ἀπέτινε τιμὴν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς τότε κρατούσης τρομοκρατίας ὑπῆρξεν ὅτι τὸ πανεπιστήμιον καὶ τὰ ἄλλα σωματεῖα καὶ σύλλογοι εἰς οἷς ἀνήκε δὲν ἐτόλμησαν νὰ ἀντιπροσωπευθοῦν εἰς τὴν κηδεῖαν. Ἡ «μαρτυρικὴ» ὡς ὁ ἴδιος τὴν ἀπεκάλεσε¹, πρωθυπουργία ὑπῆρξε ἐν ἐπὶ πλέον δεῖγμα ἐκ μέρους

¹ Εἰς τὸν Ν. Ἑλληνομνήμονα (ΙΕ' 1921 229-236) ἐδημοσιεύθη ἡ ἀρχὴ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματος φέροντος τὸν τίτλον «Ἀπομνημονεύματα καὶ Ἀποκαλύψεις μαρτυρικῆς πρωθυ- πουργίας (27 Σεπτ. 1916 — 21 Ἀπριλίου 1921)».

Μὲ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρον ἐξέλιπεν ἐπιφανῆς ἐκπρόσωπος τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἀντάξιος συνεχιστῆς τοῦ ἔργου τῆς εὐγενοῦς καὶ ἐπιβλητικῆς χορείας διανοητῶν εἰς οὓς ἀνήκουν οἱ Βούλγαρις, Θεοτόκης, Κοραῆς, Κούμας, Δούκας, Γαζῆς κλπ., οἵτινες ὑπῆρξαν οἱ χαλκεῖς τῆς ἐθνικῆς μας ἀναγεννήσεως. Εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐσημειώθη ἀξιολογωτάτη πνευματικὴ ἀναγέννησις, ἧς ἡ ἀκμὴ συμπύπτει μὲ τὴν ἐθνικὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοῦ ἀφορητοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἐξέγερσιν, δυστυχῶς ὅμως μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας ἡ ζωηρὰ καὶ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ κίνησις δὲν συνεχίσθη καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ πρὸ πάντων διότι λίαν ἐνωρὶς ἐδόθησαν εὐρύτατα πολιτικὰ δικαιώματα εἰς λαὸν ἀμόρφωτον καὶ πολιτικῶς ἀπειρον, τοῦ ὁποῦ τὰ λοιπὰ πλεονεκτήματα δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντισταθμίσουν τὰς οὐσιώδεις ταύτας ἐλλείψεις, καὶ οὕτω διεσαλεύθη σπουδαίως τὸ πνεῦμα τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς τάξεως. Ἡ ἀκμὴ τοῦ Λάμπρου ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ 1880 περίπου συμπύπτει μὲ τὴν περίοδον τῆς χαλαρώσεως τῆς προοδευτικῆς τοῦ ἔθνους προσπάθειας (1890-1909) καθ' ἣν πενιχρὰ κινεῖται ἡ ἐθνικὴ ζωὴ καὶ καθ' ἣν δυσμικὴ καὶ εὐγενῆς διανόησις ὡς ἡ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη δὲν κατορθώνει νὰ γίνῃ δημοφιλῆς. Ὀλίγοι εἶνε πλέον ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὴν δύναμιν καὶ τὸ θάρρος νὰ παλαίουν κατὰ τοῦ μαρσασιώδους τούτου περιβάλλοντος τῆς μικροπολιτικῆς καὶ τῆς ἡμιμαθείας καὶ τῶν ὀλίγων αὐτῶν ὁ Λάμπρος εἶνε ὁ ἐπιφανέστατος. Ἐξ οἰκογενειακῆς ἀνατροφῆς εὐγενῆς καὶ λεπτός, διὰ τῆς παραμονῆς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ποτισμένος τὸν δυτικὸν πολιτισμόν, πλήρης ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, ὑπῆρξεν ἀκάματος ποδηγέτης εἰς τὸν ἀνηφορικὸν δρόμον τῆς προόδου. Πνεῦμα ζωηρὸν καὶ ἀνήσυχον, ἐνδιαφέρετο διὰ πᾶν τὸ ἑλληνικὸν καὶ ὅπου ἀνεμιγνύετο προσέφερεν ἀφθόγως τὴν συμβολὴν τῆς καθαρᾶς καὶ τιμίας διανοίας του, τῆς γλαφυρᾶς γραφίδος καὶ τοῦ ἐπαγωγοῦ του λόγου, τὸ δὲ εὐγνωμον ἔθνος θέλει κατατάξῃ αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἀειμνήστων καὶ σεβαστῶν διδασκάλων τοῦ γένους, παράδειγμα εἰς τοὺς μετέπειτα.

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος νυμφευθεὶς τὴν 10^{ην} Ὀκτωβρίου 1880 τὴν Ἄνναν κόρην τοῦ νομομαθοῦς καὶ βουλευτοῦ Ἀριστείδου Κοσμᾶ Μπαλάνου¹, εὔρεν εἰς αὐτὴν ἀντάξιον σύντροφον καὶ συμπαραστάτην εἰς τὸν βίον καὶ τὰς ἐρεῦνας, ἀποκτήσας δὲ ἐξ αὐτῆς δύο θυγατέρας τὰς κυρίας Χαρίκλειαν Κ. Μαλάμου καὶ Λίαν Π. Τσαλδάρη, ἔζησεν ἐντὸς ἐκλεκτοῦ περιβάλλοντος ὅπου ἐκαλλιιεργεῖτο ἡ ἀρετὴ τὰ δὲ γράμματα ἀπειτέλουν διαρκῆς μέλημα. Σύζυγος καὶ κόραι συνοδεύουσαι τὸν ἐπιφανῆ ἐρευνητὴν εἰς συνέδρια καὶ ἐπιστημονικὰ ταξίδια τὸν ἐβοήθουν ποικιλοτρόπως, ὡς δὲ ὑπέμνησεν εἰς τὴν ὠραίαν τῆς μεταστάσης νεκρολογίαν ὁ κ. Σωκρ. Κουγέας² ἡ ἐπιτυχία τῶν συγκροτηθέντων εἰς Ἀθήνας δύο μεγάλων διεθνῶν συνεδρίων Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἀνατολιστῶν (1905 καὶ 1912) ὁφείλεται

¹ Ἐγεννήθη τὸ 1819 ἐν Ἰωαννίνοις καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τὸ 1875. Ἡ κόρη τοῦ Ἄννα ἐγεννήθη τὸ 1861.

² Πρωτῶν 11 Φεβρ. 1933. Πρβλ. καὶ νεκρολογίαν ὑπὸ Γ. Χαριτάκη ἐν Βραδυνῇ 11-11-1933.

καὶ εἰς τὴν τελείαν ὀργάνωσιν τῶν δεξιῶσεων, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀναλάβει ἡ Ἄννα Λάμπρου. Ἀφοσιωμένη εἰς τὴν οἰκογένειάν της εὗρισκε καιρὸν νὰ ἀσχολῆται ἐνεργῶς εἰς κοινωφελῆ καὶ φιλανθρωπικὰ ἔργα, πρωτοστατήσασα μεταξὺ ἄλλων εἰς τὴν Ἱδρυσιν τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων, κατὰ τοὺς πολέμους 1912-3 ἔργασθεῖσα ὡς νοσοκόμος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Λαμίαν καὶ τὰς Ἀθήνας καὶ βοηθήσασα τὴν Βασίλισσαν Σοφίαν εἰς τὸ Πατριωτικὸν Ἰδρυμα.

Καίτοι ἠσθάνθη καιροῖν πλήγμα ἐκ τοῦ ὑπὸ τόσον λυπηρὰς καὶ ἀδίκους συνθήκας ἐπισυμβάντος θανάτου τοῦ συζύγου της, ἀντλοῦσα δυνάμεις ἐκ τῆς θαυμαστῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν μνήμην του ἀφιερῶθη ἐπὶ δεκατέσσαρα ἔτη εἰς τὴν διάσωσιν, τακτοποιήσιν καὶ ἔκδοσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταλειφθέντων ἀνεκδότων ἔργων μὴ φεισθεῖσα κόπων καὶ δαπανῶν. Εἰς τὴν πρωτοβουλίαν της ὀφείλεται ἡ κατόπιν συντελεσθεῖσα ἐργασία, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, καθὼς καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ παρόντος τόμου, συνέβαλε δὲ εἰς ταῦτα καὶ διὰ τῆς προσωπικῆς της ἐργασίας συντάσσουσα πίνακας καὶ εὑρετήρια, συνάζουσα καὶ συγκεντρῶσα ὕλικόν.

Ὡς ἀναφέρει ὁ κ. Μπαλᾶνος ἔγραφε πρὸς αὐτὴν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐκ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου τὴν 3^{ην} Ἰουλίου 1886 «Θέλω εἰς αὐτὴν τὴν θερμὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος, τῶν γονέων καὶ ἀδελφῶν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν λατρείαν τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐξ ἑτέρου νὰ στηρίξω τὸν βίον μου ὅλον. Σὲ ἐξέλεξα συμβοηθὸν μου καὶ συναθλητὴν εἰς τὸν ἀγῶνα· σὺ ὑποστήριξόν με καὶ εὖχου νὰ ἀποθέσης κατὰ τὸν θάνατόν μου εἰς τὸ μέτωπόν μου ἀκηλίδωτον τὸν τελευταῖον σου ἀσπασμόν». Ἄλλοτε πάλιν ἐκ τῆς αὐτῆς ἐπιστημονικῆς περιοδείας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ὅπου ἐμελέτα καὶ κατέγραψε τὰ πολυάριθμα χειρόγραφα, μετὰ ὀλονύκτιον ἐργασίαν ἔγραφε πρὸς τὴν μνηστὴν του κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας ὅτι ἐκεῖνό ποῦ τὸν ἐνισχύει εἶνε ἡ σκέψις της καὶ ἡ ἀγάπη της. Ἡ ἀγάπη αὐτὴ οὔτε στιγμὴν ἔκτοτε μέχρι τοῦ τάφου της τὸν ἐγκατέλειπε καὶ ἡ εὐγενὴς δέσποινα, πρότυπον γυναικός, συζύγου, μητρὸς, ἀπέθανε τὴν 9 Φεβρουαρίου 1933 παρὰ πάντων τιμωμένη, τηρήσασα μέχρι τέλους τὴν πρὸς τὸν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα ἀφοσίωσιν. Εἰς τὸν ἐπιμνηστικὸν τοῦτον τόμον παρὰ τὸ ὄνομα τοῦ Σπυρίδωνος ὑπάρχει σύντροφον καὶ πέραν τῆς ζωῆς ταύτης τὸ τῆς Ἄννης.

Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ